

## Розділ 1

### Що таке історія? Спроба синтезу<sup>1</sup>

*Склепіння неба широко розпростерте,  
отвори великі має і все ж нічого не випускає.  
Лао-Дзе<sup>2</sup>*

*Властивий здобуток роду людського на землі – це його історія.  
У ній його життя і його праця; його доробок і його спадок.  
Леопольд фон Ранке<sup>3</sup>*

Історичне мислення – універсальне чи культурно-специфічне?

«Історія» як чітко визначений зміст і як означена форма інтерпретативного підходу до людського минулого – явище не універсальне. Тривалий час визначальним вважали західне розуміння історії, уґрунтоване на античному, єврейському, християнському й модерному раціональному мисленні. Інші культури залежно від того, чи і наскільки вони виявляють подібні феномени, кваліфікували як неісторичні або історичні. Цей євроцентризм можна подолати й розвинути комплексніше розуміння історії. Воно може охоплювати відповідно всі культури і їх можна порівнювати синхронічно й діахронічно. Це можливо, якщо

---

<sup>1</sup> Уперше опубліковано в: Rösen J. Kann Gestern besser werden? Essays zum Bedenken der Geschichte. – Berlin, 2002. – S. 109–139.

<sup>2</sup> Laotse Tao Te King. Die Seidentexte von Mawangdui, ed. Hans-Georg Möller. – Frankfurt am Main, 1995. – S. 129.

<sup>3</sup> Ranke L. von. Vorlesungseinleitungen, eds. Volker Dotterweich und Walter Peter Fuchs. Bd. IV: Aus Werk und Nachlaß. – München, 1975. – S. 36.

виходити з того, що історія людства – це антропологічно універсальний стан людини, основна складова людської культури.<sup>4</sup>

Щоб жити, люди мусять інтерпретувати свій світ, себе й тих, з ким вони живуть поряд. Їхні дії й страждання визначають сенс і цілі, з якими пов'язані ці інтерпретації. Вагома частина цих інтерпретацій присвячена часовому досвідові, і тут пам'ять та спогади відіграють головну роль. Тоді інтерпретації сучасного світу, спрямовані на його пізнання й на уможливлення діяльності, відбуваються в річищі пам'яті про минуле. Його як окремих час відокремлюють від теперішності і так поєднують з нею, що майбутнє можна розкрити як перспективу.

На рівні цих антропологічних універсалій людської культури історію можна розуміти як *сукупність форм, змістів і функцій тих культурних практик, через які люди інтерпретують своє минуле, щоб розуміти своє теперішнє і планувати своє майбутнє*.<sup>5</sup> Утім не кожна інтерпретація часу історична. Вирішальним для її історичного характеру є, знову ж таки антропологічно універсальний, факт, що люди стикаються з часом у подвійний спосіб: як з *реальними змінами свого світу*, в якому стаються контингентні події, що потребують інтерпретацій, і як з *внутрішньою часовою тяглістю своєї свідомості* (і несвідомого), в якій головну роль відіграють наміри й цілі, керовані такими елементарними ментальними силами, як страх, побоювання, жага, сподівання, туга.<sup>6</sup> «Об'єктивний» час реального змінювання (сучасності)

---

<sup>4</sup> Pop.: Rösen J. Theoretische Zugänge zum interkulturellen Vergleich historischen Denkens // Rösen J., Gottlob M., Mittag A. (Eds). Die Vielfalt der Kulturen. Bd. 4: Erinnerung, Geschichte, Identität. – Frankfurt am Main, 1998. – S. 37–73.

<sup>5</sup> Rösen J. Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens. – Frankfurt am Main, 1990.

<sup>6</sup> Husserl E. Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins. Ed. Martin Heidegger. 2. Aufl. – Tübingen, 1980.

тлумачать звертаючись у спогадах до досвіду іншого часу (минулого). До того ж «суб'єктивний» час проектування майбутнього прив'язують до опрацювання досвіду з минулого. В цьому полягає суто історична процедура досвіду й інтерпретування в людській культурі. Визначальним для такого історичного інтерпретування часу є наповнене змістом, тобто рушійне для дій, уявлення про хід часу. Це уявлення охоплює минуле, сучасне і майбутнє і виражає досвіди й наміри, тобто час має і емпіричну, і нормативну спрямованість. Філософія історії експлікує це уявлення про хід часу як власне ментальне творіння. Але навіть і без філософських рефлексій і обґрунтувань така концепція ходу часу організовує історичне мислення й формує його зміст, історію. Через неї інтерпретують контингентні події в минулому й визначають їхнє значення для сучасного. Вона організовує історичну нарацію як своєрідний вид пояснювання.<sup>7</sup> Таке «пояснювання через нарацію» визначає логіку історичного мислення і в його науковому вияві.<sup>8</sup>

Уявлення про хід часу, визначальні для історичного інтерпретування людського світу, ґрунтуються на різноманітних категоріях часу. Їх використовують у різноманітних структурах: у циклічності, в лінеарності, в структурі кайроса, апокаліпсисі тощо. З їхньою допомогою черпають відповідні очікування з досвідів: руїна, поступ, тривання, повторення, зміни тощо. Вони поєднують реальний хід часу з намірами й самооцінками суб'єктів, які ними послуговуються. А тому історія має виявляти онтологічну якість, яка поєднує у внутрішньому зв'язку суб'єктивність людей, що діють і страждають,

---

<sup>7</sup> Danto A. C. *Analytische Philosophie der Geschichte*. – Frankfurt am Main, 1974; Lorenz C. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie // Beiträge zur Geschichtskultur*. – Bd. 13. – Köln, 1997.

<sup>8</sup> Rüsen J. *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*. – Göttingen, 1986.

з об'єктивністю ходу часу їхнього світу. У давніх суспільствах це відбувається через звертання до божественних сил, які керують і змінами світу, і людським духом. В інших суспільних формах місце божественних сил займає духовна природа людини, її моральні якості, її здатність створювати символічні світи чи через пізнання планомірно підкорювати собі світ. Зрештою, й природу як у деякому сенсі метафізичну інстанцію можна використати для поєднання обох часових вимірів людської історичності. Тоді природу розуміють у тому сенсі, що вона через соціальний антагонізм спонукає людський вид до культури (наприклад, у Канта) чи рухає його історичними шаблями у формі соціал-дарвіністської расової боротьби. Психологічний аналіз припускає внутрішню психічну природу, яка пояснює історичний поступ людського світу через динаміку потягів підсвідомого.

Уявлення про єдину «історію», в якій об'єднані всі часові зміни людського світу, новітнього походження.<sup>9</sup> Втім свій домодерний відповідник воно має в давніх космо-, тео- й антропогенезі та в концептах священної історії. Якщо розглядати «історію» з огляду на її спільність для культур і епох, то вона завжди має *подвійне значення*. З одного боку, під нею розуміють *упорядковані в часі події* (*res gestae*, «справи»<sup>10</sup>) в минулому. Поряд з цим під «історією» розуміють *повідомлення про ці події*, в якому розкривається її значення для інтерпретації людиною себе і світу. В першому випадку йдеться про хронологічний перебіг подій, у другому – про їх нарративну репрезентацію.

---

<sup>9</sup> Koselleck R. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.* – Frankfurt am Main, 1979.

<sup>10</sup> «Справи» – термін із Дройзенової історії. Втім для Дройзена справи – це ще не історія. Вони стають нею лише в ході пізнішої «історичної» інтерпретації. А тому головне питання теорії історії для нього звучить: як із справ постає історія? Droysen J. G. *Historik. Historisch-kritische Ausgabe*, ed. Peter Leyh. – Bd. 1. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977. – S. 69 i passim.

Не кожна подія в минулому – це вже історія, а лише ті події, які (в цілковито відмінний спосіб) мають значення для сучасності, приміром, заснування міста чи держави для їхніх мешканців, дата народження для окремої особи тощо. Здебільшого ці події розглядають як послідовність, хоча «подія» може стосуватися різних випадків. Дуже часто йдеться про дії людей чи інших суб'єктів (наприклад, героїв чи богів у міфах), проте може йтися й про комплексніші явища, як приміром, про виникнення мануфактурного виробництва, про зміну значення понять, про епохальний злам у ментальних орієнтирах якоїсь більшої групи («Вісний час») тощо.

З другого погляду, історія – це інтерпретаційний виклад минулого в культурних орієнтирних рамках теперішнього. Тут «історія» – це праця історичної свідомості. Через спогади й пам'ять, тлумачачи минуле, усучаснюють його у формі розповіді. При цьому з минулого як такого, тобто з того, що відбулося, і що ще присутнє як слід, релікт, пам'ятник, звичай, традиція та в інших виявах, постає історія «для нас» (за вже згадуваною термінологією Йоганна Густава Дройзена: із справ постає історія).

У цьому сенсі можна виокремити (штучно) чотири різні види дій як визначальні ментальні процедури:

*сприймання* «іншого» часу минулого як відмінний досвід (наприклад, як зачарованість архаїчним, як старіння чогось, як загадковий слід, як застережлива пам'ятка тощо);

*інтерпретація* того часу як хронологічний рух людського світу за зрозумілими поглядами (наприклад, як збереження цінностей, як приклад для загального правила, як поступ);

*орієнтування* життя людей за такими інтерпретаціями «назовні» як перспектива для дій (наприклад, підвищення державної легітимності через політичну участь, оновлення світу, щоб той не занепа, домагання «правильної» поведінки в боротьбі проти морального занепаду) і «досередини» як концепція ідентичності (наприклад,

«ми – діти сонця», «ми належимо до спільноти вірних», «ми як нація боремося за додержання прав людини», «ми втілюємо справжню духовність на відміну від матеріалізму інших»);

і зрештою *мотивування до дій*, яке впливає з розвитку такого орієнтування, й перетворюється на волю (наприклад, готовність убивати й жертвувати через історичне увлечення про національну велич, воля до місіонерства).

Вирішальний ментальний процес, у межах якого відбувається ця всебічна діяльність історичної свідомості задля значущого усучаснення подій минулого у вигляді історії, – це *розповідання тієї чи тієї історії*.<sup>11</sup>

### **Пам'ять та історична свідомість**

*Відношення між пам'яттю й історичною свідомістю* нез'ясоване.<sup>12</sup> По-перше, пам'ять – це щось особисте, усучаснення чийогось досвіду й пережитого. Втім переважно під пам'яттю розуміють дещо більше. Тоді йдеться не про окремих осіб, а про колективи, чия пам'ять проходить крізь ланцюг поколінь. А якщо ще загальніше розуміти під пам'яттю минуле, яке у відповідному сучасному життєвому процесі через ментальну діяльність і надалі актуальне, тоді така актуалізація ідентична з діяльністю історичної свідомості. Проте в академічному дискурсі «пам'яті» часто протиставляють ставлення до минувшини, для якого типові гносеологічні елементи історичної науки.<sup>13</sup> Тоді «пам'ять» – це вітальність і дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в

---

<sup>11</sup> Пор. насамперед: Ricoeur P. *Zeit und Erzählung*, Bd. 1: *Zeit und historische Erzählung*. – München, 1988; Bd. 2: *Zeit und literarische Erzählung*. – München, 1989; Bd. 3: *Die erzählte Zeit*. – München, 1991.

<sup>12</sup> Megill A. *History, Memory, Identity // History of the Human Sciences*. – 1998. – Bd. 11. – Nr. 3. – S. 37–62.

<sup>13</sup> Напр.: Nora P. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. – Berlin, 1990.

культурних орієнтирних рамках сучасного життя конкретних суб'єктів. Вона нормативно спрямована й має тенденцію тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, послаблювати й витіснити невідповідний і суперечливий досвід. Тоді історична свідомість як відмінний спосіб інтерпретування більше вказує на контролювання досвіду й критичне дистанціювання історичних знань від легітимаційних вимог сучасної ситуації.

Утім це протиставлення не засадниче, а відносне. Пам'ять, яка ґрунтується не на досвіді, не на змісті, існування якого принаймні припускають, втрачає свою орієнтирну силу в житті, а знання про те, що відбувалося в минулому, має особливу властивість «історичного» лише тоді, коли в ньому йдеться і про значення пізнаного для культурного орієнтування сучасності.<sup>14</sup>

Пам'ять та історична свідомість відрізняються й у часовому вимірі, що, однак, не перешкоджає їм перебувати у внутрішньому взаємозв'язку. У звичному слововживанні пам'ять і спогади спрямовані на досвід, що його окремі особи набувають у своєму житті, тоді як історична свідомість здебільшого тематизує минуле, розташоване за межами особистого життя. Втім і особиста пам'ять, через яку ментально формується індивідуальність і соціальна належність, і «історичний» екскурс поза межі особистого життя назад у минуле щонайтісніше пов'язані одне з одним. Вони – два боки одного й того ж: люди мають схильність «розташовувати» свою ідентичність у позачасовому ментальному творінні (наприклад, у спільноті вірних, у нації чи в народі, в культурі). Відтак вони у почутті власної гідності і в часовій орієнтації особистого життєвого досвіду прагнуть сягнути за межі свого життя, тобто принаймні тенденційно здолати смерть у житті

---

<sup>14</sup> Ricoeur P. Das Rätsel der Vergangenheit. Erinnern – Vergessen – Verzeihen // Essener Kulturwissenschaftliche Vorträge. – Bd. 2. – Göttingen, 1998.

свого «я». Через пам'ять людина долучається до спільноти, в якій чинники, значущі для свого життя, (основні переконання, цінності тощо) мають міцне підґрунтя, їх вважають вічними чи принаймні приписують їм майбутнє, що триватиме крізь віки. Відповідно вони здебільшого сягають і далеко в минуле. Варто зауважити, що академічні дискурси про пам'ять та історичну свідомість<sup>15</sup> мало пов'язані між собою, а тематизація пам'яті неприпустимо мало уваги зосереджує на аспектові майбутнього, який є в кожному концепті історії.

«Історія» виконує свою культурну орієнтирну функцію зазвичай у формі «метаоповіді» (meta-narrative чи master-narrative). Вона подає виникнення і розвиток світу адресата, легітимуючи його в його нормативній структурі, наділяючи водночас багатим досвідом, до якого звертаються задля розв'язання орієнтирних проблем з перспективою на суспільний консенсус. Така базована на досвіді легітимація стосується не лише «зовнішніх» суспільних взаємозв'язків у політиці, економіці й у стосунках з оточенням, а й «внутрішніх» зв'язків ставлення до себе відповідних суб'єктів: їхньої колективної й інди-

---

<sup>15</sup> Поп.: Pandel H.-J. *Geschichtsbewusstsein // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. – 1993. – 44. – S. 725–729; Rösen J. *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*. – Köln, 1994; Rösen J., Straub J. (Eds). *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein // Erinnerung, Geschichte, Identität*. – Bd. 2. – Frankfurt am Main, 1998; Borries B. von, Pandel H.-J., Rösen J. (Eds). *Geschichtsbewußtsein empirisch*. – Pfaffenweiler, 1991; Schneider G. (Ed.). *Geschichtsbewußtsein und historisch-politisches Lernen // Jahrbuch für Geschichtsdidaktik*. – Bd. 1. – Pfaffenweiler, 1988; Borries B. von. *Das Geschichtsbewußtsein Jugendlicher. Erste repräsentative Untersuchung über Vergangenheitsdeutungen, Gegenwartswahrnehmungen und Zukunftserwartungen von Schülerinnen und Schülern in Ost- und Westdeutschland*. – Weinheim, 1995; Borries, B. von. *Geschichtslernen und Geschichtsbewußtsein. Empirische Erkundungen zu Erwerb und Gebrauch von Historie*. – Stuttgart, 1988.

відуальної суб'єктивності та ідентичності. Метаоповіді репрезентують належність і соціальну диференційованість і назовні, і досередини. У давніх суспільствах вони подають міфічні джерела, в рамках яких твориться незаперечний божественний світовий лад. Тоді «історія» – це культурна практика, що ритуально санкціонує цю незаперечність. Вона «священна», а в політичному сенсі наповнена силою влади. Нею переважно керують фахівці. Її звичайно завжди можна використати й для критики сучасної ситуації, якщо та видається такою, що відхилилася від початково закладених норм. У новітніх суспільствах ці джерела мають внутрішній характер. Їхня «історична» презентація відбувається з високим ступенем претензійності на релевантність. Фахівці з колективної пам'яті стають фахівцями історичної науки.

Метаоповіді регулюють належність і відокремлення всуціль *етноцентрично*: одну групу нормативно наділяють позитивними рисами, а другу, відмінну, негативними. Свій життєвий світ видається культурою, а світ інших – дикістю й варварством. Ця відмінність може мати різноманітні форми: протилежність, відхилення, щабель у загальному розвитку. Досвід минулого – це своєрідне «дзеркало» у значущості тієї чи тієї історії, в якому теперішність бачить себе в своєму часовому розташуванні. Так само й історичний образ інших віддзеркалюється в такому ж дзеркалі як контраст до обрамлення свого образу. (За деяких умов орієнтирної кризи «інший» може набути й рис того, що видається бажаним для своєї суб'єктивності, приміром, в образі «благородного дикуна» і нормативно привабливої близькості його походження.)

Метаоповіді в давніх культурах – це міфи про джерела. Вони поєднують теперішність із божественним началом, з яким вона пов'язана ланцюгом поколінь. Цей зв'язок гарантує наявність майбутнього. Його можна посилити уявленням про те, що ті самі суб'єкти періодично

повертаються до цього ланцюга через інкарнацію. Своє тривання і міцність він може підсилювати й іншими елементами тривалості (наприклад, спільною для всіх божественною сутністю, «духом народу»). В сучасній академічній дискусії про культурні відмінності в процесі глобалізації такі уявлення з'являються у формі онтологічно фіксованих «культур» як субстанціональні єдності, і визначають їх за допомогою культурного глибинного коду, що має значну тривалість.<sup>16</sup>

### Історична культура

Інтерпретативність історичної свідомості та її продукт, ментальний утвір «історія», безпосередньо виявляються в *історичній культурі* суспільства. Історична культура, як і кожна культура, багатовимірна; вона представлена в релігії, моралі, педагогіці, політиці, риториці й у всіх мистецьких жанрах. Вона завжди має когнітивний зміст, де йдеться про питання, «як воно, власне, було». В ідеально-типовому спрощенні можна виокремити три суттєві виміри, які за своєю логікою ґрунтуються на цілком відмінних критеріях змісту:

*Політичний* вимір: тут ідеться про легітимацію життєвого порядку, насамперед про структури влади. Історична свідомість, так би мовити, вписує ці структури в концепції ідентичності самих учасників, у систему й уявлення їхнього «я» і їхнього «ми» згідно з метаповідями, відповідальними за ідентичність. Немає жодної форми влади, яка б для своєї легітимації не послуговувалася історією. Класичний приклад для всіх культур і часів – легітимація за походженням, генеалогією. Навіть чиста легальність, базована на чинності формальних процедур ухвалювання рішень, щоб роз'яснити учасникам правила

---

<sup>16</sup> Поп.: Rösen J. Theoretische Zugänge zum interkulturellen Vergleich // Rösen J., Gottlob M., Mittag A. (Eds). Die Vielfalt der Kulturen. Bd. 4: Erinnerung, Geschichte, Identität. – Frankfurt am Main, 1998.